

РОЗДІЛ 5

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ: ПРЕДМЕТ ДИСЦИПЛІНИ

Хоч найновіші вітчизняні підручники з філософії й визначають філософію релігії як “сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу” [*Причепій Є. та ін. Філософія. Підручник.- К., 2007*], спробуємо більш чітко визначитися із предметним полем цієї гуманітарної галузі. Про те, що це визначення є актуальною дослідницькою проблемою свідчить полеміка останнім часом з цього питання у філософських й релігієзнавчих колах [*Див.: Саранін О.В. Філософія релігії у перспективі подолання семантичної варіативності // Наукові записки Києво-Могилянської Академії. - Том 76: Філософія та релігієзнавство.- К., 2008. - С.73-81*]. Такий стан речей пов’язаний, зокрема, із становленням філософії релігії як, з одного боку, сукупності філософських роздумів щодо специфічних проблем, пов’язаних із абсолютними та трансцендентними вимірами людського буття, а з іншого – філософського осягнення самої релігії. У другому випадку “філософія релігії постає як розділ академічного релігієзнавства, в якому дається раціональне осмислення природи, сутності й сенсу релігійного феномена” [*Колодний А. Релігієзнавство. Методичний посібник.- К., КУП, 2007. – С. 5*]. Зрештою, усвідомлення філософії релігії галуззю академічного релігієзнавства стає можливим лише після інституалізації останнього.

Розуміння філософії релігії як провідної галузі академічного релігієзнавства характерне для українських релігієзнавців. Ще київський релігієзнавець початку минулого століття М. Боголюбов наголошував на тому, що, незважаючи на два історично сформовані підходи до розуміння філософії релігії - філософські розмірковування щодо релігійних проблем та філософське осмислення релігії, власне під філософією релігії ми можемо розуміти ту галузь наукового дослідження релігії, яка змогла сформуватися лише після появи самого наукового релігієзнавства (*Боголюбов Н. Філософія релігії. –К., 1915. - С. 18-29*). Цю думку послідовно підтверджують й автори “Академічного релігієзнавства”, які прагнуть з’ясувати належне місце цієї дисципліни як в системі філософського знання, так і в структурі релігієзнавства [*Див.: Саранін О. Філософія релігії// Академічне релігієзнавство.- К.,2000.- С.122*]. Так вони наголошують, що “філософія релігії, оскільки вона прагне осмислити феномен релігії і його прояви, за сутністю своєю входить у систему філософського знання” [*Там само*], у структурі ж релігієзнавства ця дисципліна “дає понятійне витлумачення релігійних феноменів, ... вивчає інтелектуальний і раціональний вимір релігії..., цікавиться змістом релігії, її інтелектуальним базисом” і, “спираючись на значний фактичний релігієзнавчий матеріал”, наданий їй іншими галузями релігієзнавства, “є особливою філософською

дисципліною, об'єктом вивчення якої є феномен релігії та його характерні прояви” [Там само. – С. 123-124].

Звичайно, філософське зацікавлення релігією й релігійними проблемами з'являється ще в часи, коли поставала і сама філософія як універсальне осмислення суцього, а відтак і релігії. Однак що ми спостерігаємо насправді у перших роздумах античних філософів щодо релігії? Здебільшого це був критичний підхід до осмислення атрибутів божественного, до наявних суспільних форм релігії. Вочевидь, що розмірковування Фалеса, Анаксимандра, Анаксімена, Геракліта, Піфагора, Ксенофана чи Парменіда спричинили поглиблення розуміння самого божественного початку буття й меншою мірою сприяли розумінню сутності та природи релігії. Більше того, філософське мислення, особливо на перших етапах свого розвитку, знаходилося в природній залежності від релігії. Адже ранні філософи, прагнучи запропонувати людям цілісний світогляд, неодмінно торкалися у своїх розмірковуваннях проблеми першооснови буття.

Отже, можна сказати, що як імпліцитне ставлення філософії до релігії, її раціональна осмисленість, філософія релігії існує з тих пір, що й сама філософія. З огляду на онтологічно-генетичний їх зв'язок ця єдність є закономірною. Філософія своїм корінням заглиблена в найдавніші пласти людської свідомості, має своєю основою міфологію та релігію, від яких вона успадковує всі головні світоглядні проблеми, підносячи їх до вищого рівня усвідомлення і піддаючи специфічному теоретичному осягненню. У зв'язку з цим зміст ранніх етапів філософського буття несе в собі очевидні ознаки впливу міфологічної й релігійної тематики та відповідного стилю світорозуміння. В епоху середньовіччя, коли релігія стає панівним світоглядом, а церква монополює порядок у сфері освіти, філософія не могла бути повністю автономною. Їй за цих умов випала роль помічника релігії та церкви. Процес остаточного самоусвідомлення філософії, що розпочався в Новий час, відбувався й під значним впливом теологічних ідейно-теоретичних засад, засобів розмірковування та обґрунтування.

Слід сказати, що в проблемній націленості – в намаганні дати основу цілісного світогляду людині, завдання філософії та релігії співпадають. Тому ми й спостерігаємо, що поки не було виявлено чітко власне філософський підхід до осмислення дійсності (Сократ) філософські пошуки першооснови світу неодноразово закінчувалися спробою побудувати релігію, про що свідчить хоча б і релігійно-філософська школа Піфагора, вчення Парменіда чи Ксенофана. Власне філософський підхід до осмислення дійсності сформувався лише із глобальним сумнівом Сократа в задовільності свого знання про світ та людину. Його зухвале судження: “Я знаю, що я нічого не знаю, але вони не знають і того”, спровокувало кардинально нове відношення до дійсності. З одного боку - це було констатацією обмеженості наявних людських знань, а з іншого – утвердженням пізнавальної невгамовності, що, в обох випадках, призводило до відмови від некритичного засвоєння знання авторитетно встановлених істин на користь постійного переосмислення

висловлених припущень, внаслідок чого філософ націлювався на відкритість поглиблюванню розуміння предмету осмислення. Неодноразово й після Сократа в історії філософії робились спроби встановлення догматичних істин та розбудови релігійно-філософських систем, однак саме із Сократа філософія починає усвідомлювати інакшість свого підходу до осягнення світу (спраглу запитуваність в бажанні зрозуміти буття людським розумом в межах людських здібностей). Сократ наперед визнавав свою обмеженість як людини. Такий підхід людини, яка прагне самотужки здолати відверту непрозорість буття для своєї свідомості, кардинально відрізняється від релігійного підходу, в основі якого знаходимо оперття на трансцендентну авторитетну сферу для просування людини життєво-практичним й пізнавальним шляхом. А тому, хоча предметна сфера для релігії й філософії залишатиметься тривалий час суміжною, їхні головні методологічні установки відрізнятимуться вже з часу античної філософії. Саме тоді релігія й філософія розходяться як відмінні світоглядні парадигми. Як бачимо, першою передумовою для з'яви філософії релігії було *постання філософії як специфічного підходу до осмислення дійсності*, в основі якого лежить прагнення людини до самостійного (без оперття на трансцендентні сфери) постійного поглиблення розуміння буття без очевидних практичних інтересів.

Другим кроком на шляху становлення філософії релігії як галузі гуманітарного знання людства, з необхідністю мало бути *виділення самого об'єкту пізнання - релігії як специфічного духовно-практичного способу освоєння людиною світу*, чому, очевидно, сприяло відокремлення філософії, як теоретичного способу запитування буття про його сутність, сформований філософами критичний підхід до традиційної релігійності та альтернативізація самих релігійних систем. Так поступово релігія виокремлюється як специфічна (духовно-практична) форма суспільної свідомості, що відрізняється від інших способів і форм осмислення й освоєння дійсності (міфології, філософії, науки, яка постає внаслідок наступної історичної диференціації людського життя). Релігія – духовно-практичний спосіб освоєння людиною світу, в основі якого знаходимо *віру в незаперечні глибинні основи буття та чітко виражений практичний інтерес – намагання людиною подолати обмеженість і скінченність свого буття через посередництво релігії*.

Звичайно, в історії людства ми знаходимо ілюстрації систематичного взаємозбагачування філософії та релігії. Так, філософські розмірковування ставали надбанням релігійних систем, а релігійні уявлення відкривали нову перспективу для філософських пошуків. На основі взаємодоповнюваності у вирішенні фундаментальних світоглядних проблем людства філософії та релігії, постає значний масив релігійно-філософських концепцій. Релігійна філософія послуговується філософськими методами та засобами для вирішення релігійних проблем. Вона, хоча й проникнута філософськими інтуїціями, оформленими в певні положення та понятійну форму, все ж

спирається на віру в аксіоматичну визначеність істини, що має трансцендентне походження. Більше того, на взаємодоповнюваність філософії та релігії спирається й теологія як релігійна пізнавальна галузь, що для доведення релігійно встановленого аксіоматичного визначення надприродних істин послуговується філософськими методами. То ж, скажімо, як і філософія, християнська релігія брала на себе функцію забезпечення основ світогляду людини, активно використовуючи при цьому методологічні філософські розробки. Найхарактерніша відмінність цих фундуючих світогляд систем полягала саме у вихідних методологічних підходах: кардинальній само- і всекритичності й тотальному інтелектуальному сумніві філософії та вірі й оперті на її авторитетне визначення істини релігією. Однак уже в епоху середньовіччя зустрічаємося з прагненням відокремити суто філософські концепції від богословських систем. Так, Фома Аквінський рішуче розмежовує сфери розуму й віри. На його думку, філософія за об'єкт вивчення повинна брати реалії, що можна пізнати завдяки природному розуму, не втручаючись у так звані божественні предмети – об'єкти уваги богослов'я.

Третім кроком до постання філософії релігії очевидно була *новочасна парадигмальна зміна на розбудову позитивних наук*. Саме в новий час завдяки усвідомленню наукою (в т.ч. й суспільною) своєї самостійності щодо релігії та філософії, з'являються й перші спроби до створення загальної науки про релігії. Із власне наукових методологічних позицій з використанням методів позитивних наук дослідники здобувають та опрацьовують емпіричний матеріал щодо релігії. Поступово розширюється панорамне бачення релігії. Цьому сприяє збір та накопичення емпіричного матеріалу, розробка методів його опрацювання та набуття. Завдяки останньому з'являється можливість усвідомити релігію як дещо загальне, єдине і цілісне. До цього часу фрагментарні знання про релігію не давали можливості побачити за окремими конкретними ілюстраціями релігійних форм чи виявів релігію взагалі.

Розуміння самого поняття “релігія” залишається проблематичним та варіативним і дотепер. Так деякі й сучасні дослідники вважають, що ми не можемо говорити про релігію взагалі, а лише про певні конкретні ті чи інші релігійні форми, або ж під поняттям “релігія” можемо мати на увазі обмежене коло (насамперед розвинених) релігій. Натомість в сучасному академічному українському релігієзнавстві традиційно формується підхід до релігії як цілісного та загального явища. Можна згадати ще майже столітньої давності “Філософію релігії” М. Боголюбова, у якій автор чітко висловлюється з цього приводу: хоча термін “релігія” з філологічної точки зору пояснюється розкриттям змісту цього слова, який мався на увазі Ціцероном чи Лактанцієм, коли вони його застосували. Проте таке з'ясування не дасть нам сутнісного розуміння того, що називається словом “релігія”, а лише вкаже на відмінні підходи до визначення “релігії” Ціцероном (який мав на увазі “те, що вимагає від людини обережного відношення, ряд звичаїв та

установ, які людина повинна здійснювати з найбільшою ретельністю, намагаючись виконати їх в тому саме вигляді, в якому вони передані предками”) та Лактанцієм (який “охристиянив” цей термін, зрозумівши його як “своєрідний союз людини з Богом”) . Однак для розуміння загального поняття “релігія” необхідно було піднятися над обома попередніми визначеннями цього терміну, що робились відповідно до контекстуальних умов розуміння релігії, необхідно було дослідити всі наявні розуміння релігії в різних контекстах, проаналізувати дані філології, історії релігії й вийти на розуміння релігії як деякого загального поняття. Адже, “якщо ж в усіх європейських мовах прийнято це слово в значенні загального терміну, для позначення взагалі релігійного відношення людини до Бога, а не якоїсь однієї чи деякої релігії, то це відбулося не тому, що воно глибше, ніж відповідні слова в інших мовах, виражало природу цього відношення, а лише тому, що в той час, коли люди відчували необхідність в особливій назві для позначення взагалі релігійного відношення людини до Бога, справжній смисл латинського слова “релігіо” не так ясно просвічував... Тому його легко можна було застосувати як для позначення натуралістичних релігій, так і для позначення християнства” [Боголюбов Н. *Філософія релігії*. - С.73]. Тут спостерігається формування своєрідності філософсько-релігієзнавчої проблематики: філологічне дослідження розкриває нам той зміст поняття релігія, який вкладали в нього автори; герменевтичне дослідження сприятиме розумінню поняття релігії в певному історично-культурному контексті, в якому воно вживалося; історичне дослідження даватиме розуміння історичних трансформацій того феномену, який називають релігією; порівняльне – забезпечить можливістю виділити особливі риси кожного окремого релігійного інваріанту завдяки порівнянню тих систем, за якими закріпився в історії термін “релігія”. Однак жодна із цих галузей наук про релігію не підніметься над своєю емпіричною конкретикою до розуміння релігії взагалі. Адже систем, за якими закріпився термін “релігія”, насправді дуже багато, їх вчення до протилежності розходяться між собою.

Отже, ми бачимо, що третім необхідним кроком для постановня філософії релігії була новочасна парадигмальна зміна на позитивно-наукове знання про світ, що сприяло надбанню й систематизації емпіричного матеріалу про релігію. В XIX столітті широкий спектр здобутого емпіричного матеріалу про різні конкретні форми й вияви релігії створює умови для усвідомлення останньої як деякої цілісності. Саме в новий час з’являються перші спроби до вибудови загальної науки про релігію. Однак такі спроби в основі своїй мали застосування методів позитивних наук в дослідженнях релігії.

Тобто, хоча сам термін “філософія релігії” вживається в кінці XVIII століття і стає загальноживаним на початку XIX століття, власне про постановня релігієзнавчої галузі “філософія релігії” мова може йти лише після методологічного перевороту – необхідно було релігію в цілому (як цілісну систему) зробити об’єктом критично-філософського аналізу. Позитивний

методологічний підхід до релігії дав можливість сформуватися науці про релігію – науковому релігієзнавству. Позитивні науки спираються в дослідженні на досвідні методи, що дало можливість організувати всебічне спостереження досліджуваного явища.

Філософська рефлексія з приводу релігії починає автономізуватися й поставати як визначена сукупність проблематики у філософських системах Б. Спінози чи Д. Юма й оформлюється як особливий тип філософствування з приводу осмислення релігії та її місця в культурі, генези релігії та її кореляції з іншими формами духовно-практичного освоєння світу в німецькій класичній філософії. Таке філософське осмислення релігії спиралось на уможливлені методи: аналітичний, синтетичний (філософія релігії Гегеля та Шеллінга). Надзвичайним здобутком Гегеля був історичний підхід, використаний ним у філософії релігії, що дало можливість зрозуміти релігію як цілісність в історії людства крізь аналіз історично відмінних форм її вияву. Однак на той час не було зібрано ще достатньо емпіричних даних щодо релігії, аби це дозволяло отримати повноцінне всебічне уявлення про предмет дослідження, це б то релігію. Після занепаду уможливленої філософії й розквіту позитивних наук для дослідження релігії почали також активно застосовувати методи позитивних наук. Успіх, досягнутий науками про природу під керівництвом позитивного методу, схилив дослідників до застосування досвідних методів й в гуманітарних науках. То ж слід зазначити, що досвідні методи в науках про релігію ефективні в тому випадку, коли ми маємо предметом дослідження певні конкретні функціональні вияви релігії: в психології релігії, в соціології релігії, в історії релігії, в етнології релігії, в антропології релігії, в філології та інших гуманітарних науках, де можна зафіксувати й проаналізувати емпіричні данні (конкретні вияви психологічного стану віруючого, герменевтичний аналіз тексту та ін.).

Однак релігія в своїй основі далеко не є лише явищем позитивним. За межами будь-якого позитивного дослідження завжди залишатиметься сутнісна характеристика релігії – її, так-би мовити, трансцендентно-імманентний вимір. Адже релігія це не лише психоемоційний стан віруючого, релігійна організація, релігійна діяльність, священні тексти, сукупність ідей чи переконань та їх історичні прояви. Співставляючи й аналізуючи все попереднє, ми можемо знаходити дещо загальне в усіх релігіях. А тому певний час в науці про релігію починає абсолютизуватися порівняльний метод: “Хто знає одну релігію, той не знає жодної” [Мюллер М. *От слова к вере // История религии.- С.15*]. Порівняльне релігієзнавство дає можливість поступово піднятися над конкретикою емпіричних даних і побачити релігію як цілісний предмет. Раніше ні для філософії, ні для конкретних наук, це було неможливо, адже, як це слушно зазначає М. Мюллер, “для порівняльних досліджень необхідні матеріали, які складають тут основу; і ось такі матеріали були до цього часу недоступними і лише в наш час їх зібрали в достатній кількості і вони вже вимагають до себе

серйозного розуміння” [Там само. - С.17-18]. Однак, хоча порівняльне релігієзнавство й дає можливість панорамного бачення цілісної релігії, але не воно репрезентує філософську галузь релігієзнавства. І М.Мюллер сам на цьому наголошує, попередньо намагаючись відрізнити за науковим завданням порівняльне релігієзнавство (“порівняльна теологія”) й “теологію теоретичну”, наголошуючи на тому, що “питання, які складають основу теоретичної теології, можуть бути вирішені лише тоді, коли попередньо буде зібрано, диференційовано, класифіковано й розібрано весь запас матеріалів” [Там само]. Мюллер наперед уже виокремлює напрямок зацікавлення теоретичної галузі наукового релігієзнавства – дослідження тієї третьої здатності людини (крім розуму й відчуттів), яка лежить в основі будь-якої релігії – “здатності, незалежної від чуттів і розуму, здатності, що знаходиться в протиріччі, в боротьбі з розумом і почуттями й проявляється в сповненій силі і життєвості, з тих пір, як існує світ, над якою не могли владарювати ні розум, ні почуття, між тим, як вона перемагала не раз і почуття і розум”, якою наділена лише одна людина і яка дає можливість людині “підняти свій погляд до неба”, - “здатність вірити” [Там само. - С.15-16].

Вочевидь, що термін, запропонований М.Мюллером, “теоретична теологія” не є вдалим внаслідок його зорієнтованості на “знання Бога” для позначення філософської галузі релігієзнавства. Однак без застосування в релігієзнавстві порівняльного методу неможливо було виділити загальні характеристики різних виявів та форм релігії. Порівняльне дослідження релігії дає матеріал для філософії релігії, адже намагається виділити уявлення про загальне, спільне в релігіях.

Але вочевидь лише порівняльного методу не достатньо для філософського осмислення релігії. Адже, як наука філософська, “філософія релігії не зупиняється на одному описанні релігійних фактів, а й прагне до їх витлумачення. Вона не стільки збирає матеріал, скільки зібраний, перевірений вже іншими науками матеріал прагне піддати належному опрацюванню” [Боголюбов М. *Філософія релігії*. –С.29].

Тому четвертим кроком до постановня філософії релігії як галузі наукового релігієзнавства можна вважати *формування цілісного бачення предмету його дослідження – релігії та застосування до осмислення останньої філософсько-критичного підходу*. Цьому сприяло усвідомлення релігії як цілісності в історії людства (Гегель – історичний підхід до релігії) та в його культурі (порівняльне релігієзнавство). То ж, знову повертаючись до визначення предмету дослідження філософії релігії М.Боголюбовим, хочеться наголосити, що для розуміння самого поняття “релігія” не є достатніми ні філологічні дослідження походження цього слова, ні порівняльний аналіз тих систем, які в різних історичних і культурних контекстах називались термінами, в які вкладалось значення, ідентичне до значення поняття релігія, або ж тих систем, які дослідники через їхні характерні ознаки називали “релігією”. Звичайно, як знання широкого спектру окремих емпіричних фактів, які стосуються релігії, так і сукупний

аналіз та їх синтез завдяки історичному розумінню та порівняльному методу, є вкрай необхідними для філософії релігії. Однак не менш необхідною є філософія релігії для наукового дослідження релігії. Адже, приступаючи до наукового дослідження релігії, дослідник вже наперед спирається на деяке усталене уявлення про неї, її сутність, причинність та закономірність трансформацій, форми вияву та функціональну доцільність. Таке знання, через специфіку (трансцендентно-іманентний рівень та суспільно-індивідуальний зріз) предмету (релігії), що не може бути остаточно експлікований в межах та за допомогою засобів пізнання, належних людині, виявляється пропозиційним, гіпотетичним, лише припущенням, хоч, можливо, й загальноприйнятим. Остаточне схоплення та осмислення предмету релігієзнавства можливе лише за умови, коли нам про релігію уже все відоме. Але ж, попри нашу дослідницьку невгамовність й ретельність, сама релігія, поки вона існує в людському житті, буде предметом мінливим, багатограним, різновекторно функціонуючим, складним та неоднозначним, остаточно непізнаним, як те, основа чого вкорінена в саму людську природу, яка не є зовнішнім об'єктом для суб'єкта дослідження, а прихована в найпотаємніших глибинах його ж душі.

У будь-якому випадку дослідник виходить із певного аксіологічного базису, який, безперечно, визначатиме й специфіку його запитування релігії про її сутність; він актуалізовує своє дослідження відповідно до контекстуальних вимог, що задає додаткові параметри (кут зору) погляду на релігію. Будь-яке дослідження релігії не може бути всебічним та всеохопним, бо ж релігія залишається живим предметом дослідження, який щомиті “оживляється” людською діяльністю, свідомістю, потребами, ситуацією. І, як “живий” предмет дослідження, вона взаємодіє із дослідником, відповідаючи його запитам й очікуванням через своє функціональне спрямування (компенсаторна функція релігії, її націленість на оформлення горизонту людських очікувань, уявлень, сподівань). Ось тут, зрештою, й знаходимо найсуттєвішу потребу у філософії релігії як такій теоретичній галузі наукового релігієзнавства, що, маючи вихідною дослідницькою установкою сократичну позицію відвертого невдоволення наявним знанням (у світоглядній сфері) й принципову відкритість до поглиблення розуміння предмету дослідження (який не розкривається повністю в емпіричній даності, адже стосується власне людського осягнення буття) в діалогічному процесі його всебічного обговорення, не дозволяє забути, що за вихідну основу в осмисленні такого світоглядно вкоріненого предмету як релігія, завжди доводиться припускати знання гіпотетичне, яке вимагає наступного переосмислення й принципової відкритості для доуточнення з альтернативних дослідницько-контекстуальних позицій (світоглядна функція філософії релігії).

Відтак у релігієзнавчому дослідженні є небезпека утвердження приватного, окремого, гіпотетичного як загального знання. Трапляється, що “малодостовірне свідчення приймається за безсумнівне лише тому, що воно

містить в собі підтвердження таких фактів, якими можна скористатися для конструювання дуже сміливої гіпотези” [Боголюбов Н. *Філософія релігії*. – С.51]. Тому *пояснювальний принцип* філософії релігії є передумовою будь-якого емпіричного дослідження релігії. Філософсько-релігієзнавче знання повинне передувати будь-якому релігієзнавчому дослідженню, однак і для філософії релігії необхідний аналіз дійсного емпіричного матеріалу, що постачається їй досвідним релігієзнавством. Таким чином, філософія релігії ґрунтується на ефективній взаємодії індуктивного й дедуктивного методу, забезпечуючи предмет дослідження від його остаточного озвніщення, розпорошення в емпіричних фактах та обмеження у вже одержаному досвідному знанні, забезпечуючи водночас від суб’єктивізації поглядів на релігію або ж від небезпеки підміни об’єкту дослідження приватними уявленнями про нього. Філософія релігії систематизує й концептуалізує набуте знання про релігію, задаючи вихідні параметри наступної дослідницької рефлексії. То ж сучасні українські релігієзнавці наголошують на тому, що “перспективним є виклад філософії релігії як автономної дисципліни, яка виконує інструментальну функцію щодо всього релігієзнавства”, постає такою “особливою філософською дисципліною”, “ідейний, аксіологічний та методологічний потенціал” якої “не лише доречно, але й бажано використовувати у дисциплінах емпіріоризованого релігієзнавства” [Сарапін О.В. *Філософія релігії у перспективі подолання семантичної варіативності*// *Наукові записки Києво-Могилянської Академії*. - Т. 76: *Філософія та релігієзнавство*. - К., 2008. – С.79]. Зрештою вони вказують на виняткову методологічну та концептуалізуючу функцію філософії релігії в системі наукового релігієзнавства.

Філософія релігії постає як знання інтерпретативне. Однак якщо герменевтика релігії спрямована на коректне витлумачення окремого релігійного факту (здебільшого текстуальної його фіксації), то філософія релігії, натомість, забезпечує будь-яке релігієзнавче дослідження попереднім роз’ясненням сутнісних параметрів його предмету й надає можливість витлумачити (вписати) одержані результати досліджень в контексті коректно структурованого набутого досвідного й теоретичного знання про релігію. Й “у своєму змістовному відношенні філософія релігії постає конструюванням і застосуванням у процесі осмислення тих концептів, завдяки яким з’ясовується проблема релігії чи її істотні аспекти” [Там само].

Філософія релігії не є чисто спекулятивним знанням про релігію, оскільки в своєму розумінні релігії спирається на здобуток позитивних наук про релігію, має останній дійсним матеріалом для осмислення (синтезуюча функція філософії релігії). Філософія релігії обґрунтовує й верифікує ефективні наукові методологічні програми для дослідження релігії. (методологічна функція філософії релігії). Філософія релігії створює перспективу і глибину для будь-яких релігієзнавчих досліджень, не даючи можливість обмежити розуміння релігії певною сукупністю емпіричних фактів (пропедевтична функція філософії релігії). Філософія релігії

спрямовує релігієзнавчі дослідження в напрямку досі непізнаних (або на даний етап недостатньо пізнаних), але актуалізованих суспільно-історичним запитуванням граней предмету – релігії (прогностична функція філософії релігії).

Крім того, філософія релігії має свій окремий предмет у об'єкті релігієзнавства – релігійний світогляд. Жодна інша галузь науки про релігію, не в змозі збагнути природу релігійної свідомості. Психологія релігії, соціологія релігії, історія релігії, антропологія релігії чи порівняльне релігієзнавство, оскільки вони спираються на досвідні методи й емпіричні данні, можуть лише проаналізувати ті чи інші релігійні факти й встановити між ними причинно-наслідковий зв'язок. Результати їхніх досліджень вкрай необхідні для філософії релігії, яка прагне осягнути смисл релігії і визначити її значення в людському житті. Ця галузь релігієзнавства має й свою методологічну специфіку: “У філософії релігії, як науці філософській, а не позитивній, необхідно керуватися умоглядним методом, але не в тій винятковій його формі, в якій він застосовувався в період владарювання німецької умоглядної філософії, а в тісному єднанні з досвідним методом” [Боголюбов Н. *Философия религии.* – С.62].

Відтак ми бачимо, що під філософією релігії маємо можливість розуміти: 1) філософствування з приводу релігійних проблем; 2) філософствування з приводу релігії; 3) *філософське осмислення релігії як цілісного явища, описаного наукою про релігії, або ж філософське витлумачення предмету наукового релігієзнавства й обґрунтування підходів та методів релігієзнавства в дослідженні релігії.* Сучасне українське академічне релігієзнавство орієнтується саме на третій варіант розуміння філософії релігії, а саме як фундаментальної галузі академічного релігієзнавства).

Відзначимо тут спробу російських дослідників розділити сучасну філософію релігії за проблемним спрямуванням на “філософське релігієзнавство” та “філософську теологію” [Кимелев Ю.А. *Философия религии. Систематический очерк.* – М., 1998.- С.12-13]. Найголовнішою відмінністю, специфікою філософії релігії як релігієзнавства є, на їхню думку, те, що вона, на відміну від “філософської теології”, не займається конструюванням об'єкту релігії, описанням чи концептуалізацією надприродного, а обмежується дослідженням релігії як певним відношенням людини до реальності, що сприймається як божественна, як людське діяння та культурне явище [Гаврилина Л.М. *Предмет, статус философии религии. Философия религии и религиоведение // Проблемы философии религии и религиоведения.* – Калининград, 2003.- С.10]. Як бачимо, у “філософського релігієзнавства” та “філософської теології” відмінна мета дослідження. У першому випадку вона є суто гносеологічною – поглибити своє знання про світ та людину; а в другому – має прагматичне націлення на побудову концепцій надприродної реальності. То ж можна сказати, що філософія релігії відрізняється від релігійної філософії та філософських роздумів щодо

релігійних проблем *за метою*: в першому випадку завдання і цілі не виходять за межі досяжної людському сприйняттю й осмисленню реальності – людського способу життя.

Щодо об'єкту і предмету філософії релігії, то більшість сучасних авторів вважає, що філософія релігії вивчає релігійні факти і феномени. Водночас філософія релігії є понятійним витлумаченням релігійних феноменів, тобто розкриває феномен релігії в світлі його раціонального осмислення. Будучи раціональною за сутністю, філософія релігії є інтерпретаційною за формою осягнення релігійних феноменів та фактів. Раціональне осмислення феномена релігії здійснюється тут не у формі дослідження, а у формі інтерпретації [*Академічне релігієзнавство.- К., 2000.- С.129*]. Вихідним і головним предметом, на який спрямована дослідницька увага, є релігійна свідомість. Дослідження релігійної свідомості здійснюється через дослідження релігійних вірувань, аналіз мови, суджень, в тому числі і релігійної практики, в елементах якої відображається й втілюється релігійна свідомість (семантика культів, обрядів, релігійного мистецтва). В структурі релігійної свідомості зазвичай виділяють буденний і спеціалізований рівні, а також головні форми - релігійна віра, релігійна знання. Іноді до них додають ще й релігійний досвід.

Все це вважається і предметом дослідження як “філософського релігієзнавства”, так і “філософської теології”. Відмінність полягає в тому, що “філософське релігієзнавство концентрується переважно на людському суб'єктивному боці релігії, обґрунтовуючи правомірність релігії як релігійного відношення, а філософська теологія, як філософське богопізнання, звертається до об'єкту релігії” [*Кимелев Ю.А. Філософія релігії. Систематический очерк. - С.36*]. Відтак можна сказати, що у “філософського релігієзнавства” й у “філософській теології” предмет один і той самий – релігійна свідомість, але різний об'єкт. В першому випадку це людина в її зв'язках зі світом, в другому – це Бог чи інша надприродна реальність [*Гаврилина Л.М. Предмет, статус філософії релігії. Філософія релігії и религиоведение. - С.10-11*].

Щодо проблемного поля філософії релігії, то, скажімо, такий російський релігієзнавець, як І. Яблоков, виділяє тут 6 напрямків: 1) виявлення статусу філософії релігії в загальній системі філософських, релігієзнавчих та інших знань, визначення специфіки філософського осмислення релігії, вирішення питання про філософські методи осягнення об'єкту (метапроблеми по відношенню до самої філософії релігії); 2) вивчення сутності, розробка філософського поняття релігії, розкриття можливих принципів підходу до її визначення (коло метапроблем по відношенню до релігієзнавства як наукової дисципліни); 3) дослідження онтологічних і гносеологічних основ та передумов релігії; 4) аналіз особливостей релігійних світогляду, онтології, гносеології, мислення та мови; 5) розкриття змісту теїстичних вчень про Бога, обґрунтування його буття, співвіднесення цих вчень з іншими субстанційними парадигмами; 6)

виявлення змісту і специфіки релігійної філософії – релігійної метафізики і онтології, епістемології, історіософії, антропології, етики та ін. [Яблоков И.Н. *Религиоведение*. – М., 2005. – С. 12]. Інший російський релігієзнавець Ю. Кімелєв виділяє головні дослідницькі парадигми, до яких він відносить філософію релігії, а саме: 1) критику дораціональної свідомості; 2) спробу перетворення релігії у філософію; 3) філософську теологію; 4) феноменологію релігії; 5) філософію релігії після лінгвістичного повороту (аналітика релігійної мови) [Кимелєв Ю.А. *Современная западная философия религии*. – М., 1989. – С.23-24]. Автори сучасного російського підручника із філософії релігії А.Красніков, Л.Гавриліна та К.Елбакян, розглядають в межах запропонованої ними праці такі теми, в яких, очевидно, й відображаються найактуальніші проблеми філософії релігії: історія формування релігієзнавства, предмет і статус філософії релігії, зв'язок філософії релігії та релігієзнавства, формування релігієзнавчої парадигми, формування основних релігієзнавчих підходів та методів релігієзнавства, осмислення релігії, її сутнісних особливостей та класифікації релігій, здійснені різними науковцями та філософами, роль релігії в системі культурного універсуму, її співвідношення із наукою та іншими формами суспільної свідомості. Отже, ми бачимо, що сучасні російські релігієзнавці до проблемного поля філософії релігії відносять осмислення та методологічні установки щодо самого релігієзнавства, осмислення релігії із філософських та релігієзнавчих позицій, осмислення релігії в її співвідношенні із іншими сферами людського життя - культурою, наукою, мистецтвом [Проблемы философии религии и религиоведения. – Калининград, 2003].

На думку сучасних українських релігієзнавців, тут вихідним є принцип проблематизації предмету дослідження. Так, зокрема, О. Сарапін наголошує, що “ в змістовному розумінні філософія релігії постає лише тоді, коли релігія – об’єкт її вивчення – стає проблемою” [Академічне релігієзнавство. – С.127]. З одного боку, акцентується думка на філософії релігії як окремій галузі філософського знання, яка не могла постати до моменту, аж поки релігія як об’єкт дослідження релігієзнавства не виділяється як окрема дослідницька проблема й не протиставляється як деяка окремішність свідомості дослідника (історичність її постання). З іншого ж боку звертається увага на принциповій відкритості філософії релігії до поповнення її предметної сфери новими актуальними проблемами, що постануть перед дослідниками релігії в її контекстуальному осмисленні. Сказане вище засвідчує те, що остаточно визначений перелік проблем, осмисленням яких займається філософія релігії, дати неможливо.

Натомість українські релігієзнавці користуються *структурним підходом* до визначення предмету дослідження філософії релігії: у предметі дослідження виділяються окремі проблемні напрямки, що розглядатимуться певними (відповідно до диференціації самого філософського знання) підгалуззями філософії релігії, а саме: метафізика релігії, онтологія релігії, епістемологія релігії, праксеологія релігії, антропологія релігії (в її

філософському розуміння) та ін. Саме тому в «Академічному релігієзнавстві» зазначається, що “у формальному відношенні філософія релігії є інтерпретацією феноменів релігії та її структур. Об’єкт її вивчення – релігія та її вияви. Філософія релігії обмежена раціональним осягненням релігійних феноменів і структур, у тлумаченні яких вбачає для себе проблему”. В такий спосіб пропонується погляд на філософію релігії як на “органічний синтез трьох аспектів: метафізики релігії, епістемології релігії та праксеології (чи практичної філософії) релігії. Метафізика займається питаннями сутнісного осягнення феномена релігії, її змістовним наповненням. Предметом вивчення метафізики релігії є різноманітні теорії, де розкриваються сутність релігії, її витoki, теорії про природу Бога і характер божественного буття тощо. Епістемологія релігії висвітлює питання пізнавального змісту релігії, а відтак вивчає можливості пізнання релігії та її форм, джерела і способи виправдання релігійного знання, критерії істинності знання, когнітивність релігійної істини як такої. Праксеологія релігії повинна вивчати форми людської діяльності, пов’язаної з розв’язанням проблем релігії. Іншими словами, праксеологію релігії цікавлять втілення в людській діяльності концептів та уявлень релігійного [Там само.- С.127-128]. На думку авторів “Академічного релігієзнавства”, ці три частини філософії релігії уособлюють три різні точки зору на один і той же матеріал, й постають як різні підходи до одного й того ж самого змісту. То ж структурне наповнення філософії релігії виходить із наявності певного кола проблем, які можна розглядати в різних підгалузях філософії релігії з метою їх більш глибокого висвітлення та коректнішого багатогранного осмислення.

Саме такий підхід до розуміння предметної сфери філософії релігії, на нашу думку, є більш ефективним, адже в цьому випадку філософія релігії позбувається свого неповноцінного статусу лише обслуговуючої галузі в системі наук про релігію та й невиправданого ореолу її обов’язкової ідеологічної за ангажованості, звинувачень в її ненауковості. Так, відмовившись, з одного боку, від конструювання “знання” людини про сфери, принципово неосяжні людиною із-за її кінечної природи, філософія релігії залишатиметься в межах знання філософського, коріння якого в щиролюдському подивуванні глибиною таємниці буття та, водночас, в прагненні зрозуміти мірою своєї можливості й здібностей (власним розумом) лише речі дійсно наявні та відкриті до власне-людського пізнання, й не перетворюватиметься на теологію чи ідеологію. А з іншого боку, в своєму методологічному функціонуванні щодо інших галузей релігієзнавства, філософія релігії обумовлюватиме дослідника лише позицією спостерігача, дистанціюватиме суб’єкта дослідження від об’єкта на відстань, що унеможливує зруйнувати чи спотворити предмет дослідження заради дослідницької вигоди чи через необережність.

Отже, внаслідок своєї специфіки філософія релігії, як теоретична галузь наукового релігієзнавства, виконує надзвичайно важливу методологічну й пропедевтичну функцію для самого релігієзнавства. Так, з

одного боку вона фіксує предмет дослідження (релігію) наукового релігієзнавства як деяку цілісність, що запобігає розпорошенню релігії в масі емпіричних даних та історичних фактів, а з іншого – обґрунтовує науковий підхід до релігії, розробляє головні методологічні установки щодо дослідження релігії. Крім того, філософія релігії має й власний предмет в об'єкті дослідження наукового релігієзнавства та специфічні методи. Але якщо ми говоримо про філософію релігії як про галузь академічного релігієзнавства, а не як про філософствування на релігійну тематику (релігійна філософія або філософське розмірковування щодо божественного й абсолютного), то слід визнати, що і принципи академічного релігієзнавства тут є визначальними, а предметне поле філософії релігії не повинне виходити за межі предметного поля академічного релігієзнавства. Академічне релігієзнавство є зовнішнім стосовно будь-якої релігійної традиції і ґрунтується на принципах об'єктивності, науковості, світоглядної незаангажованості, плюральності, актуальності, дуальності, історизму та діалектичності. Ось ця його зовнішність стосовно будь-якої релігійної чи ідеологічної традиції й зумовлює специфічність філософії релігії саме як галузі академічного релігієзнавства: дослідник виступає тут швидше у ролі спостерігача, що аналізує констатовані іншими параметри абсолютних істин, їхнє відображення у людській свідомості та функціональні вияви таких визначеностей в житті репрезентантів. І якщо власне філософські (чи вільнодумчі) розмірковування на релігійну тематику не спираються на якісь чітко встановлені загально-традиційні аксіоматичні твердження, а релігійно-філософські розмірковування спираються на чітку (конфесійну) аксіоматику, то до предметного поля філософії релігії як галузі академічного релігієзнавства, очевидно, й потрапляє саме така релігійно-конфесійна аксіоматика чи результати досліджень надприродної сфери філософами. Тобто, філософ релігії (як галузі академічного релігієзнавства) не досліджує божественне й не інтерпретує власного релігійного досвіду, але зосереджує свою увагу на розумінні вже представлених в інтелектуально-релігійному надбанні людства результатах дослідження божественного. Він, зрештою, змушений почуватися своєрідним “перекладачем” знання про божественне та його усвідомлення людиною універсально-раціональною мовою філософії. Метою такої раціонально-мислительної діяльності є не осягнення Бога чи взаємодії Бога та світу, а швидше розуміння того, як певне уявлення про Бога впливає на людину та світ. Тому предметом дослідження філософії релігії у її вітчизняному сучасному розумінні не може бути абсолютне та божественне як таке, а лише його змістовне відображення в інтелектуальних продуктах віруючих, мислителів та філософів.

Філософія релігії як галузь академічного релігієзнавства репрезентується декількома підгалузями. У найзагальнішому розумінні філософія релігії покликана здійснювати осмислення релігії за допомогою філософських методів та засобів, а також слугувати методологічною основою самого релігієзнавства, даючи визначення головних релігієзнавчих

(предметних та операційних) понять, обґрунтовуючи актуальні проблеми академічного релігієзнавства, поглиблюючи предметну перспективу об'єкту дослідження. Зважаючи на складність та несталість предмету дослідження філософії релігії, з метою чіткого визначення проблематики, яка входить до сфер зацікавлення цієї галузі академічного релігієзнавства, корисно було б розділити й саму філософію релігії згідно із структурно-змістовним наповненням її предмету. То ж у філософії релігії як фундаментальній галузі релігієзнавства ми маємо виділити перш за все підгалузь, яка б займалася методологічним забезпеченням релігієзнавства, створювала необхідні механізми та знаряддя для адекватних потребам та науковим здобуткам досліджень релігії.

Метафізика релігії предметом свого дослідження має ті релігійні ідеї, смисли та поняття, які лежать в основі релігії, визначають її сутність та природу, тобто фактично формує предметне поле релігієзнавства, визначає для нього головні поняття та категорії. Перш за все метафізика релігії займається визначенням (дефініцією) об'єкту релігієзнавства, тобто встановлює, що таке релігія через знаходження її сутнісних ознак, витоків та природи. Оскільки сутнісною ознакою релігії з позиції сучасного академічного релігієзнавства є наявність віри в надприродне, то однією з найактуальніших проблем метафізики релігії є визначення надприродного як такого, що лежить в основі природного, є його джерелом і в релігіях фіксується поняттям “істинної реальності”, “Бога”, який є творцем світу, автором дійсності. Очевидно, що відразу постає питання взаємовідношення понять “вічність” та “час”; “природне”, “надприродне”, “неприродне”, “соціальне”, “штучне”, “створене”, “чуттєво-надчуттєве”; “наявний стан речей”, “ідеальний стан речей”, “бажаний стан речей”, “належний стан речей”, “істинний стан речей”; “істина”, “сенс” (“сенс життя людини”, “сенс творіння”, “сенс світу”), “мета” (“мета історії”, “мета Божого одкровення”); “трансцендентного” та “іманентного” знаходження надприродного, співвідношення “буття світу” та “буття Бога”, аналіз релігійних уявлень про людину, Бога, “боголюдськість”, “обожнення”, “просвітлення”, “втління”, “перевтілення”, “реінкарнацію”, “спасіння”, “Божественний закон”, “карму”, “сансару”, “душу”, “дух”, “тіло”, “кінецьність”, “звільнення”, “безсмертя”, “релігійний ідеал”, “цінність” тощо.

Водночас метафізика релігії також розглядає структуру релігійного комплексу, визначає його складові, взаємовідношення між різними елементами релігії як духовно-культурно-соціально-історичного феномену. У структурі релігії виділяють релігійні погляди та уявлення, почуття та інтуїцію, релігійні організації та релігійну діяльність. Основні елементи релігійного комплексу: віра в надприродне та відчуття поєднаності людини із цим джерелом буття та світом (психологічний рівень); релігійні погляди та ідеї, що концептуалізуються у віровчення, якщо воно оформлене, яке фіксується релігійними текстами та відображається в свідомості віруючих (теоретично-світоглядний рівень); релігійні організації, що мають ієрархічну

структуру і складаються із служителів культу (які задовольняють релігійні потреби вірян) та вірян, мають релігійні потреби (соціальний рівень); релігійна діяльність, яка, в свою чергу, може поділятися на культову чи позакультову.

Структурованість релігії не є формальним поверхневим явищем. Релігійний комплекс діє як цілісність у кожному зі складників якої діє вся даність релігійного феномену. Закономірність змін у структурі релігії – глибинний вираз взаємодії її власного змісту, соціумних та загальнокультурних умов її існування.

Особливу увагу метафізика релігії приділяє концептуальній основі релігійних поглядів та уявлень, формам адекватного вияву останніх на рівні практичної релігійності, формуванню релігійної ідеології та її впливові на світогляд і життя прихильників. Користуючись здобутками інших розділів релігієзнавчої думки, метафізика релігії, в свою чергу, відіграє щодо них роль теоретико-методологічної основи досліджень та змістовного синтезу їхніх результатів. Так одним із найефективніших методологічних прийомів у дослідженні релігії є класифікація. Класифікація релігій сприяє виділенню загального та специфічного в різних формах релігій, допомагає простежити певні закономірності релігієрозвитку та спрогнозувати наступні трансформації чи специфіку впливу на суспільний поступ людства. Однак кожна з наявних в релігієзнавстві класифікацій не є остаточною й хибує внаслідок конкретного дослідницького інтересу та неостаточності врахування всіх виявів релігії. Існують різні підходи до класифікації релігії. Так за ступенем складності релігійного комплексу та розвиненості його структурних елементів релігії можна виділяти *ранні* релігійні форми, родоплем'яні культу та *розвинені* релігії. За пропозиційною моделлю істинної реальності релігії поділяються на *світські* та *трансцендентні*. За специфікою уявлення про Бога релігії поділяють на *політеїстичні*, *пантеїстичні*, *дуалістичні*, *монотеїстичні* (у кожному з цих видів можна виділити підвиди. Наприклад: послідовний монотеїзм, тринітарний монотеїзм). За перспективно-ціннісною орієнтацією можна виділити *язичницькі* (культ природи), *історичні* (уявлення про провіденційність історії людства і визначений її сенс), *етичні* (спрямування на моральне вдосконалення людини), *естетичні* (пріоритетність культу краси та гармонії) тощо релігії. Перша із названих класифікацій може поглиблюватися за ознакою ролі релігії у суспільно-історичному поступі людства та її соціально-інтегративних можливостях. За ступенем інтегративних можливостей релігії можна поділяти на етнічні та світові. Однак, оскільки процес релігієгенезу не закінчений, сьогодні з'являються нові релігії, за допомогою яких людина інтегрується не лише в етнічну, національну єдність чи в "людство" загалом перед лицем єдиного світового Бога, а в цілісний всесвітній організм як його рівноцінний (поряд із фізичною і хімічною природою) елемент. То ж жодна із наявних класифікацій релігії не є (і не може бути) остаточною досконалою. Адже: 1) підставою певної класифікації стає актуалізована в певному

культурно-науковому контексті особливість релігії чи окрема її характеристика; 2) релігія, як складний і мінливий предмет дослідження розвивається, розкриваючи все нові й нові свої характеристики та змінюючи свої форми. Вона змінюється в своїх виявах, а тому остаточно визначеною бути не може. Недостатність емпіричного матеріалу для дослідження релігії відчуватиметься до того часу, доки релігія буде існувати, трансформуватися, доки людство, змінюючи свою культуру, спосіб життя й історію (соціальну дійсність), залишатиметься в тій чи іншій формі релігійним, продукуючи щомиті новий емпіричний матеріал для дослідження релігії. Оскільки ж релігія задає необхідний горизонт людському світогляду, без якого неможливий жодний культурний розвиток суспільства, важко уявити, що людство відмовиться від релігії чи зупиниться процес нового релігієтворення.

Відтак метафізика релігії займається визначенням релігії, головними дефініціями релігієзнавчих категорій.

Онтологія релігії як галузь філософії релігії звертає увагу найперше на ті буттєві горизонти, які змальовуються релігіями. Так, ідея подвійності світу (природний, надприродний), як головна риса релігійної свідомості, формує специфічне уявлення про істинне та відносне буття, про їхнє співвідношення. Оскільки істинне буття (Боже) є вихідним щодо буття людини, то людина не має адекватних засобів його осягнення. Спроби раціонального доведення буття Бога (та вихідної реальності) у західноєвропейській інтелектуальній традиції оформлюються у докази Божого існування (онтологічний, космологічний, телеологічний та ін.). Кожна релігія пропонує специфічне уявлення про істинну реальність, Бога, що впливає, зрештою, і на уявлення про світ природний, дійсність у її конкретних тимчасових виявах, закономірності її розгортання, людину та її долю. Таким чином, кожна релігійна система пропонує власну онтологічну картину, в якій визначається місце людини та інших форм буття специфіковано поняттям про вихідне буття (Бога, істинну реальність). Тут світ, яким ми його знаємо, постає наслідком, виявом, проявом, витвором, еманациєю Абсолютного буття, Бога, істинного стану речей, Джерела Буття, Єдиного, вічного, всемогутнього, всюдисущого його автора. Людина у своїй життєдіяльності є тим буттям, що за своєю природою найближче до джерела, є образом і подобою Бога, істотою, здатною подолати свою скінченність, стати безсмертною, досягти істинного буття чи знання. Через людину дійсний стан речей і світу не є остаточною і в есхатологічній перспективі прогресує до належного буття. Релігійна картина світу не є сталою і трансформується при історично-культурних змінах, однак головною складовою онтологічних релігійних уявлень залишається пропозиційна модель істинного буття, що стає дороговказом людині у її духовно-інтелектуальному зростанні. Уявлення про Бога, надприродне, бажаний чи належний стан життя є онтологічним опертям людської свідомості, орієнтиром людській життєдіяльності. Але такий горизонт приймається на віру, а відтак віра є основою людського

саморозкриття, самобудівництва на основі відчуття своєї спорідненості із Надприродним началом.

Епістемологія релігії звертає увагу на те, яким чином релігії здобувають, оформлюють і верифікують те знання про Бога, людину, світ, що пропонується віруючим. Шлях віри, інтелектуальної інтуїції чи раціонального дискурсивно-логічного мислення доповнюються один одним у різних релігіях. Однак головним джерелом здобуття істинного знання релігією вважається містичний досвід, що є безпосереднім актом отримання знання від Абсолюту. Але таке знання, яке дається пророку, здобувається просвітленим, висловлюється Сином Божим, значно перевищує пізнавальні можливості людини, а тому потребує специфічної адаптації в певному культурно-історичному контексті, витлумачення авторитетними релігійними діячами, верифікації на істинність в межах певної релігійної системи уявлень про світ, людину, Бога. Отже, процес формування знань у релігії є досить складним і тривалим. В межах кожної релігії розробляються методології отримання та перевірки істинності знань про Бога, світ, людину, долю світу чи людини, проголошуються власні критерії до його істинності. З іншого боку, релігія як символічна картина світу та людини впливає на способи і напрямки здобуття людиною нерелігійної інформації про світ, активізує чи послаблює пізнавальні зусилля людини, спрямовані не на надприродний трансцендентний рівень, а на світ, що оточує нас. Зрештою, дійсність (з релігійної точки зору) постає відображенням істинного буття, а з іншого - релігійне відображення дійсності впливає на її розуміння і сприйняття.

В *антропології релігії* увага концентрується на сформованих під впливом релігії уявленнях про людину. Людина в релігіях постає як виняткова істота, яка за своєю природою наближена до надприродного джерела буття. Сутність людини вкорінена в Бозі. Людина є винятковим витвором Бога, “образом і подобою”, лише їй відкриваються перспективи подолати власну скінченність, смертність через свою причетність до трансцендентного Бога. В релігії людина визначається співвідносною Богові. Її характеристики залежать від Божих. Вона наділяється Богом тими якостями, які уможливають її трансцендування за межі природи, дійсності, історії. Таким чином, будь-яка релігія пропонує цілісний комплекс знань про людину, що містить уявлення про її походження, природу, характеристики, мету та сенс життя, перспективи подолання власної скінченності, перспективи зростання як особливого виду буття. При трансформації уявлень про людину, змінюються і уявлення про Бога. Адже релігія, як одна із форм світогляду, відрізняється своєю антропоцентричністю, людиномірністю. Можна сказати, що релігія є специфічно людським способом освоєння дійсності, через який реалізується власне людський потенціал і розкриваються сутнісні характеристики людської природи. Весь зміст релігії спрямований на утвердження людини як виняткової істоти, епіцентру буття, на її самопізнання й самореалізацію.

Попередньо розглянуті нами галузі філософії релігії замикаються на теоретичному рівні релігії. Натомість *праксеологія релігії* осмислює вияви, наслідки теоретичного змісту релігійного вчення на життєдіяльність віруючих. Визначення способів функціонування релігії в соціально-історичному плані дає можливість краще осмислити і різні форми релігії, їхню ефективність та роль у становленні й еволюції людини, людства у його індивідуалізованих (етнос, народ, нація) та загальних вимірах. Таким чином, праксеологія займається функціональним виявом релігії на індивідуальному, мікросоціальному, мезосоціальному та макросоціальному рівнях. Релігія не лише пропонує специфічне знання про світ, але й сприяє формуванню специфічного пізнання світу та людини. Релігія виконує широкий спектр світоглядних та соціальних функцій. Всі ці функції взаємопов'язані та взаємовизначувані. Але різні форми релігії протягом історії життя людства в більшій чи меншій мірі реалізовували ту чи іншу функцію. Із розвитком та диференціацією суспільства деякі функції, що виконуються релігією, стають менш важливими або їх починають ефективніше виконувати інші інституції (наука, право, держава). Основними функціями релігії є такі: світоглядна, гносеологічна, телеологічна, прогностична, виповнювальна (чи компенсаторна), комунікативна, інтегративна, регулятивна та легітимізуючи.

Усі ці функції виконуються релігією на індивідуальному, груповому чи макросоціальному рівні. Вони мають свої позитивні чи негативні вияви і по-різному реалізуються релігіями у відмінних історико-культурних та соціальних контекстах.